

ӘОЖ 128/129 (574)

Ж.А. Алтаев*, Д.С. Дариябек, Ж.Н. Таштырова

Философия және саясаттану факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: A.Altayev@mail.ru

Шәкәрім дүниетанымындағы адам мәселесі

XIX ғасырдың соңында тұлғалық қалыптасу кезеңдерінен өтіп, XX ғасыр басында тарих сахнасына шығып, далалық өлкеде жүріп жатқан күрделі саяси-әлеуметтік, дүниетанымдық өзгерістерге тікелей араласып, туған халқымен бірге өтпелі кезеңнің ашы-суығын бірге татқан қазақ зиялыларының бірі Ш. Құдайбердіұлының философиялық ой-пікірлерінің тарихи контекстін ашып көрсету болып табылады. Адам мәселесімен шұғылданған ойшылдар ішінде этикалық, моральдық өлшемдерді ар-ұждан философиясының деңгейіне көтеріп, ар білімін білім атаулының төбесіне қойған ғұлама – Шәкәрім болды. Шәкәрімнің қазақ оқығандарының алдына қойған атақты бес сұрағы түгелімен адам жаратылысын, тіршілігін, келешегін, өлшемін, өзгеруін саралап, қазақ түсінігіндегі философиялық антропология ілімінің жүйесін реттеген бағдарлама іспеттес болды. Зерттеу барысында Шәкәрімнің қазақ философиясындағы адамның рөлі мен орны зерделенді.

Түйін сөздер: Шәкәрім, дүниетаным, адам, ар-ождан, тұлға.

Zh.A. Altaev, D.S. Dariabek, Zh.N. Tashtyrova

Problem of man in world view Shakarim

Sh. Kudaiberdiev began to take shape as a person at the end of the nineteenth century, came on the stage of history in the early twentieth century, while in the steppe region were complex socio-political change, and that is one of the representatives of the Kazakh intelligentsia, which, together with native people went through all the hardships of the transition period and who was engaged in philosophical studies in the context of the historical realities. Shakarim Kudaiberdiev is intellectual, which, along with other thinkers, to deal with a man raised to a certain level of ethical, moral and conscience. Analyzing the set Shakarima five famous questions that completely cover such phenomena as the nature of man, his life, the future, the measure of his life, we can conclude that it is a teaching anthropology at the Kazakh interpretation. And in the course of their research Shakarim studied the place and role of man in the Kazakh philosophy.

Key words: Shakarim, world view, man, conscience, personality.

Ж.А. Алтаев, Д.С. Дариябек, Ж.Н. Таштырова

Проблема человека в мировоззрении Шакарима

Ш. Кудайбердиев сформировался как мыслитель в конце XIX века, когда в степном крае проходили сложные социально-политические изменения. Он является одним из тех представителей казахской интеллигенции, которые вместе с народом прошли все сложности этого культурно-исторического периода. Исторические реалии этой эпохи нашли отражение в его философских изысканиях. В центре философского наследия Шакарима Кудайбердиева проблема человека, изучение этики, морали, совести. Поставленные Шакаримом пять знаменитых вопросов охватывают такие феномены, как природа человека, смысл жизни, жизненные приоритеты и ценности. В казахской философии учение Ш. Кудайбердиева является одним из наиболее ярких антропологических дискурсов.

Ключевые слова: Шакарим, мировоззрение, человек, совесть, личность.

Шәкәрім ресми түрде ешқандай білім алмайды, бірақ өзін-өзі оқытумен айналысады. Абайдың қайсар кеңесі мен материалды көмегінің арқасында Шәкәрім Түркияға, Сауд Арабиясына, Францияға, Меккеге барады, Стамбұл мен Париж кітапханасында жұмыс істейді. Осыған қоса ол орыс мәдениетіне жақын болады, жастайынан әдеби және философиялық еңбектерімен танысады. Қазақ, орыс, араб, парсы, түрік сияқты бес тілді білген философ мұсылман, орыс, қазақтың ауыз халық шығармашылығын синтездейді. Сол уақытта, өзі жазғандай, шығыс даналығы қолына жарқырап тұрған Ақиқат призмасын береді:

Оятқан мені ерте – Шығыс жыры,
Айнадай айқын болды әлем сыры [1].

Оның өмірі қайшылықтарға толы болды. Ол қазақ жерінде батыстық мәдени және экономикалық экспансиясының мәселесімен басында патшалық саясат түрінде, кейін – коммунизм ретінде қақтығысады. XIX ғ төртінші жартысында патшалық күш пен капитализм енгені белгілі. Осы кезде қазақтардың мұсылмандық және халықтық дәсүрлеріне бөгет болған батыстық-орыс мәдениетінің барлық залалын түсінген ақын-ойшылдардың тобы пайда болды. Олардың басты әрекеті патшалық тәртіп пен капиталдық құндылыққа, олардың пайымдауларына сын көзбен қарап, қазақтың бұрыннан келе жатқан дәстүрін дәріптеуге бағытталады. Осы ақындардың пікірлері жас Шәкәрімге әсерін тигізіп, Ресей коллониялық саясатына қарсы тұруға бағытталған рухты туғызады. Бірақ XX ғасырдың басында прогресстің идеялары белгілі жетістіктерге де әкеледі: жол құрылысы, сауданың дамуы, баспа ісінің ашылуы т.б. Сол уақыттың көптеген қайраткерлері секілді Шәкәрім де әлемнің жаңа мәдени деңгейлерін білу керектігін түсінеді. 1917 жылғы революциядан кейін Шәкәрім қазақ халқына бөлек автономия алуды талап еткен «Алаш» партиясының қайраткерлеріне қосылады.

Шәкәрім дүниетанымында көтерілген мәселелер жан-жақты болғанымен оның ортаңғы және ең бастысы адам мәселесі болғаны анық. Бұл мәселенің шешімін іздеу ғылым үшін ғана емес, қазақ халқына пайдалы ұлт болашағын анықтау үшін қажет деп тапқан ойшыл, бұл мәселені бүкіл қазақ зиялы қауымының алдына қояды. Ойға түрткі болсын деп 1912 жылы «Айқап» журналының оқырмандарына қойылған

Шәкәрімнің бес сұрағы үлкен бір тақырып бағдарламасының тезистері іспеттес мазмұнды бағдарлайды. Оларды мынадай тұжырымдар құрайды:

1. Алланың адамды жаратқандағы мақсаты не?
2. Адамға тіршіліктің ең керегі не үшін?
3. Адамға өлген соң мейлі не жөнмен болсын рахат – бейнет (сауал-азап) бар ма?
4. Ең жақсы адам не қылған кісі?
5. Заман өткен сайын адамдардың адамшылдығы түзеліп бара ма, бұзылып бара жатыр ма?

Бұл сұрақтардан байқағанымыз, Шәкәрім философиясының басты мәселесі, яғни бастауы да, тоқтауы да – адам табиғаты, оның адам атына сайлығы, болашағы.

Шәкәрімнің бұл мәселеге арналған ең маңызды еңбектері: «Үш анық», «Адам неме-не», «Тәңірі мен жан», «Тіршілік жан туралы», «Анық пен танық», «Жан менен дене һәм көңіл», «Ақыл деген өлшеусіз бір жарық нұр», «Дүние мен өмір», «Мал жимақ», «Өкінішті өмір», «Талап пен ақыл», «Тумақ, өлмек тағдырдың шын қазынасы», «Қазақ айнасы», «Қазақ», «Мұтылғанның өмірі». Бұларда алғашқы себеп, тіршілік жан мен тән, сияқты адам өмірінің мұрат-мақсатын білдіретін қоғамдық мәндегі философияның мәңгілік сұрақтары жан-жақты қарастырылады. Осы сұрақтарға жауап беретін ғылымды Шәкәрім ар білімі деп анықтайды. Бұл ілімге зор талап қойылады.

Кеңес Одағы келген кезде жазушының өмірінің жаңа кезеңі басталады, ең қиыны бұл – Абай мен оның балалары қайтыс болғаннан кейін сол жерді тастап жан жоқ жазыққа өмірінің соңына дейін кетуі болды. Шәкәрім жұрттан безіп, Шыңғыстаудың ар жағында тұрып, жалғыз өлең жазып, ойын жинап, ғылыми жұмыстарын негіздейді.

1931 жылы ойшыл үшін қатерлі кез болды. Оған аудан орталығына шабуыл жасаған қарақшы тобын ұйымдастырды деген кінә тағылып, ешбір сотсыз, тергеусіз өлім жазасына кесіледі. Сол кезде ойшыл 73 жаста болатын.

Шәкәрім үшін «Шығыс білімі» адамзатқа оның терең рухани және философиялық мәселелерін шешудің кілті. Өзінің «Үш анық» атты басты философиялық еңбегінде дәстүрлі Батыс ойшылдары (Пушкин, Толстой, Лермонтов, Некрасов, Байрон, Кант, Гоголь, Салтыков және т.б.) мен ислам дүниетанымына сүйене отырып

өзінің, көбінесе этикалық әлем түсінушілігінің жүйесін Абай ұстатындарын ұстана отырып қалыптастыруға тырысады. Олардың орыс жазушыларынан алғаны идеялық және рухани сұлулық, олардың гуманизмі мен реализмі. Батыс әдебиетін оқи отырып Шәкәрім адам жанының мәңгілігіне, тұрмыстың бірінші себебі және адамның жаралуы деген сұрақтарға назар аударды. Бірақ біріншіден, «Үш анықта» Шәкәрім Батыс философиясының зерттелуіне көңіл бөледі. Ойшыл үшін философиялық сұрақтардың құрылуы мен олардың философиялық заңдылығын түсіну адам идеясының тарихы баға жетпес қазынасы. «Үш анықта» Шәкәрім философия тарихын зерттеу мәселесіне тоқталып өтеді, адамның бітпейтін қажеттіліктерінің жауаптарын зерттейді. Көне гректердің натурфилософиясынан бастап, XIX ғ. неміс иррационализмі мен француз позитивизмі философиясына дейін қамтып, адам ойының барлық белгілі тарихын зерделейді. Өзінің дүниетанымына жақын әлем философиясының өкілдерінің көзқарастарын алып, өзінің рухани шығармашылығына өмірлік қуат береді.

Шәкәрім бойынша көне тарихтан бастап адамзат табиғатты, мақсат пен зат құрылымын түсініп, олардың себебін анықтауға тырысты. Адамдар бәрінің бір жаратушысы немесе бірнеше жаратушының бар болуы керектігін түсінді. Бірінші бағыттың өкілері жаратушының бар екенін және о дүниенің бар екендігін, онда адамның жасаған ісіне қарай сый немесе жаза алады деді, ал екінші бағыттың өкілдері әр нәрсенің, тіпті адамның күші бар екеніне сеніп, күнге, ағаштарға, тастарға, әртүрлі алдаушылар мен абыздарға сенді. Барлық адамдар пайғамбарға сенбеді, бірақ қатып қалған дәстүрлерге құштарлықтары мен әдеттерінен шыға алмай әртүрлі рәсімдерге тағзым етуді жалғастырды.

Қазақ философиясында ең басты шығармашылық әлемді түсінушілік – әлемге ой, жүрек және жан көзімен қарап білу мәселесі екені белгілі. Ойшылдың шығармашылық қабілеттілігі оның адам ойы қабілетін анықтауында. Шәкәрім айтқандай «Егер сен әлемге дұрыстап қарап, одан бірдеңе үйренуге тырыссаң, ойлау қабілетің сенің сүйікті құмарлы ісіңе айналады». Бірақ одан бұрын адам «ой көзін», заттарды дұрыс түсіну мен «ақиқаттың ақиқаттығын» ұғынуға бөгет болатын барлық нәрседен тазартуы керек. Ойшыл бойынша осы себептен адам-

дар бір-бірінен ажыратылады – біреулер өз жүректерін тазартпайды, біреулер өз тілектері мен қабілеттеріне қарай тазарады. Біреулер үшін өмірде маңызды нәрсе байлық, біреуде – киім, біреуде – тамақ. Бірақ өзінің рухани тәрбиесімен айналыса бастаған кезде, оның жүрегі даналыққа бағытталады. Яғни әлемге шығармашылық көзқарассыз біреудің күмәнсіз адам немесе барлық мүмкін білімді игеріп, саяси биікте орны бар адамның ойшыл болатынын айту қиын:

...Көзге сеніп, ойға сенбей,
Жанды жоқ деп қаңғырып,
Адасып жүр ақты көрмей
Көңілі соқыр көп надан [2].

Яғни адамның адамгершілік түсінігі өз ішінде болып жатқан іс пен әлемге шығармашылық баға беру қабілетінде орын табады. Адамға деген сүйіспеншілік оған деген қызмет ету құштарлығы адамның шығармашылық ізденісіне себеп болады; негізі махаббат бұл шығармашылық ізденіс және сананың ерекше жағдайы, махаббат пен шығармашылық, бір-біріне бір уақытта себеп және нәтиже. Осыған орай Шәкәрім үшін адамшылық ұят пен намысқа құлақ салу, жүректі жамандықтан аулақ ұстау, адамға деген шексіз махаббат, соңғының қалауын мойындап, оның бақытқа жетуге деген құштарлығы болып табылады.

Шәкәрім бойынша егер «нәпсінің көзі» дүниені бұрыс көрсе, «ой көзі» жанының тазалығын сақтаған кезде тұрмыстың жұмбағын шеше алады. Тек осылар ғана адамның көптеген рухани қасиеттеріне қарағанда әлемге өзгеше көзқараста болады. Көптеген жағдайда адамның ойлары терең емес, «шолақ ой» және «тәннің көзіне», яғни затқа материалды көзбен қарайды. Сондықтан өзінің басты интеллектуалды ережесі ретінде ойшыл келесі қорытындыға келеді: адам ақиқатты басының көзімен көре алмайды, оны тек санасының көзімен көреді. Шәкәрім үшін бұл тұжырымдар «тәннің көзімен», затқа деген материалдық көзқараспен баламалы.

Шәкәрімнің көзқарасы бойынша дүниені танудың екі түрі бар: ғылыми және діни-метафизикалық. Соңғысына қарасақ егер дене өлсе де жан өмірін жалғастыра береді және о дүниеге өтеді, ол дүниенің мағынасына мүлдем ұқсамайды. Шәкәрім адамнан еркін ойлауды талап етеді. Оның ойынша адам өз ойын еркін ойлауға бөгет болатын барлық нәрселерден

босату керек, яғни қатып қалған қағида, дәстүрге деген үйреншіктік және т.б.

Жанның мәңгі-бақи өмір сүретінін зерделей келе Шәкәрім, атом деген философиялық мәселеге де ерекше назармен тоқталып өтеді. «Үш анықта» Пифагор, Эпикур, Демокриттердің дүние құрылымын саралап, кейін бұл сұрақ Гассенди, Декарт, Ньютонмен, т.б. философтарымен қаралады да олар Еуропада материалдылықты, дүниені тануды таратып, Жаратушының барын жоққа шығарды. Осы ғалымдар атомдар бір-біріне тартылып, әр түрде байланысады және әлемде «таджиб» тартылыс күші барын дәлелдеді.

Шәкәрімнің ойынша Ньютоннан ашуларынан кейін көптеген еуропалық ғалымдарда материалдық көзқарас пайда болды, яғни жан бір субстанция және физикалық дене, оның қозғалуы мен өзгеруінен пайда болады, сондықтан өлімнен кейін атомдар әлемге тарап, жан өз өмірін тоқтатады. Соған қоса Огюст Конттың басқаруымен адам жанының барын мойындамай, адамды тек бес сезім мүшесімен ғана шектеді. Соңында Конттың шәкірттері, философтың ойынша, затқа «сана көзімен» емес, дене көзімен қарай бастады. «Сөйтіп жанның ең қасиетті – терең ой, ноктадан сау ақылын арқандап қойып, жанын тани алмай қалған», – деп Шәкәрім ғылымның позитивистік философиясын сынады. Немесе басқа жерде жазғандай:

Ойменен тапқан бұлдыр деп,
Дене мен пәнге байланған
Баяғы Конттың сөзі еді.
Жаңаны көрсө жүгірген,
Ақылдан мүлде түңілген,
Осыдан дұрыс жол жоқ деп,
Бұл ұды судай сімірген
Дененің соқыр көзі еді [3].

Бірақ Шәкәрімнің ойынша жаратылыстанудың дамуымен жанның мәңгілігі туралы жаңа, өте дәлелді пікірлер айтылды. Біріншіден, материяның сақталу ұстыны барлық заттар (газ, сүйек және қатты заттар) қайтымсыз жоқ болмайды, бірақ басқа түрге, жағдайға айналады. Шәкәрімнің айтуынша «ғылыми көзқарас бойынша жану мен шіру барлық заттардың құрамындағы элементтерінің ыдырауы, шашырауы. Көбінесе шашырау зат жанған кезде болады. «Көмір қышқылы» деп аталатын улы газ жалынға айналып, ауамен араласып жануарлар

мен өсімдіктерге пайдалы өнім шығарады. Солай шіріген немесе өртенген денеден шыққан иіс жоқ болмайды, бірақ дүниеде қалып өзгеріске ұшырайды». Дәл солай жан да, дүние де қалып, оның жоқ болатынына себеп жоқ. Одан басқа әлем табиғи және өзгермейтін заңдылықтардың арқасында тіршілік етеді, заңдылық табиғатта мақсатты тұжырымы барын көрсетеді, мақсатты тұжырым үйлесімділіктің барын көрсетеді (бұл жерде ойшыл үйлесімділік жаман істерге жазасын берсе және жаза бұл өмірде болмаса, онда ол басқа өмірде болу керек, содан келе жан дене өлгеннен кейін өлмейді дегенді айтқысы келді). Үшіншіден, әлем бірлігінің заңдылығы, яғни заттар әлемнің бірыңғай субстанционалды компоненттерінен тұрады. Төртіншіден, заттарды біз сезім мүшелері арқылы қабылдаймыз. Сонымен қатар біз заттардың өз еркінсіз тұрмыс-тіршілікке айналатынын байқаймыз. Бесіншіден, «әлемге қарасақ тастардың, ағаштардың, басқа да өсімдіктердің, жануарлардың, адамдардың, шөптердің бір-біріне мүлдем ұқсамайтынын көреміз. Бұл нені көрсетеді? Бұл әр заттың өз себебімен және өз уақытында пайда болатынын аңғартады.

Шәкәрім үшін бұл бес негіз XVII-XIX ғ.ғ. еуропалық жаратылыстанудың құрылуына іргетас болды. Олар ортағасырлық пікірге қарсы болып еуропалық мәдениет пен мұсылман қауымының жақындасуына себеп болған адам санасының рөлін осы дүниеде тануды алдыңғы орындарға қойды.

Шәкәрім Жаратушының бары туралы да және ол даусыз айғақ. Оның болмысын философ айтқандай «Үш анықтың» біріншісі деп айтуға болады. Әлемдегі барлық заттар механика мен себептілік заңдылығы арқылы жүзеге асады және олар әлем туралы үлкен механизм ретінде айтылады, демек өзіндік даму мен үйлесімділік заңдылығы бар. Бұл механикалық көзқарас Жаратушыны бүкіл дүниежүзілік заңдылықтардың белгілі бір бастапқы механизмі немесе «Мұсаббиб әл а сбаб» («Барлық себептердің бастапқы себептеріне»): «барлық заттардың жаратушысы білімі мен күші өлшемге берілмейді. Міне менің дәлелім: бұл әлемдегі ешбір зат өзімен-өзі пайда болмайды немесе өзімен-өзі қозғала алмайды. Ол «қалаумен» немесе «тілеумен» ғана қозғалысқа келмейді. Ол үшін себеп керек. Егер осы себепке тағы бір себеп керек деп айтсақ және себептердің барлығының себептері ешқандай себепсіз болса, онда барлық

себептердің себебі міндетті түрде болу керек... Егер барлығының бастапқы себебі атом немесе жарық болса, онда олар себепсіз емес деуге болады, себебі олар қозғалады, оған қоса сол қозғалысты өлшеуге болады. Әрбір өлшенетін болмыс өзімен-өзі болмайды. Егер себеп тартылыс және тебу заңдылығы болса, онда ол да қозғалысқа келу үшін себепті қажет етеді. Осы заңдылықты құратын бір нәрсе болу керек. Одан басқа барлық заттардың негізінде, тіпті атом болсын, жұптылық құрылымы жатыр. Мысалы, тіпті қатты дене атомдарының жұпты болғанын қажет етеді. Сонымен барлық заттар бастапқы себепті қажет етеді. Себепті қажет етпейтін барлық заттарға да жаратушы керек. Осыдан бастапқы себептің білімі, күші, шеберлігі өлшемсіз екені анықталады. Оның мақсатсыз, жайдан-жай пайда болмағанын түсіну үшін кез келген затқа қарау жеткілікті. Бұл нені көрсетеді? Біз бастапқы себептің ісін қараған кезде оның білімінің, күшінің, себебінің өлшемге берілмейтінін көреміз. Егер мұның бәрін табиғат жаратты десек, біз қарама-қарсылыққа тап боламыз, өйткені табиғат барлық мүмкіндіктерден мақсатын, білімін, еркін, үйлесімділігін тәртіппен өлшемдеп көрсете отырып, жақсысын таңдай алмайды, ол осындай үлкен шындарға жете алмайды. Сондықтан адам жанын білген, психолог, философ Вольтер еш таңдаусыз дүние өзімен-өзі пайда болды дейтіндерді сөккен. Себебі жетілген заттың себебі бір жетілген нәрсе, жетілмеген заттың себебі жетілмеген нәрсе – бұл туралы ғалымдар, тіпті жай адамдар біледі деп жазады Шәкәрім. Шәкәрім бойынша дүние белгілі бір болмыспен жүреді және жайдан-жай ештеңе болмайды. Сондықтан осындай заңдылықпен өмір сүру адамзат тіршілігін белгілі бір тәртіппен жүйеге әкеледі. Содан басқа, Шәкәрім үшін себеп жоқ, табиғи феномендер табиғаттан болмайды, тек Жаратушының заңдылықтарымен жүреді; табиғат заңдылықтарын Жаратушысыз, Оның іс-әрекетінсіз елестету қиын. Осы тұрғыда Шәкәрім үшін Құдай абстрактылы емес, интеллектуалды, ал классикалық Ислам үшін бәрінің жаратушысы, Оның рұқсатынсыз тіпті ағаштан жапырақ та түсе алмайды.

Шәкәрім үшін жан ешқашан өлмейді, тіпті ол басқа бейнеге айналса да тіршілігін жалғастыра береді. Ол белгілі бір субстанцияға айналады, дүниенің ішкі жағында болады. Жан қарапайым, сондықтан айырымсыз; оның қай жағы ойға, қай жағы еске жауап беретінін табу қиын, себебі

ол тұтас. Басқа сөзбен айтқанда аданың басқа түрге ажырауы, ол ақиқат емес, себебі олар бір тұтас жанның субстанциясына айналады. Сезім бұл жағынан сезімталдық немесе жанның ашылуы мен қабілеті, сезім интеллектуалды, ой рефлексті, сана рационалды түрі. Осы жөнінде ойшыл Ламетридің туындысына назар аударды. «Жан туралы да» философ материяның бөліктері бір-біріне жан арқылы тартылады және дене жан арқылы қозғалысқа келеді дейді. Сезім, есті қабілеті, көру, құштарлық, ерік күші бұның бәрі бір жанның құрылымы. Соған қарағанда Шәкәрім француз философының жануар мен адам айырмашылығын айтпай, тек адамның денесінің қажеттілігі көп дегенге назар аудармаған. Басқа сөзбен айтқанда Ламетри жан дененің материалды мінезіне қарай дамиды деп оқытты және материяны жанның үстінде қабылдаудан бас тартпады. Бірақ Шәкәрім француздың жан дененің қозғалуының бастапқы себебі деген пікіріне көңілін аударды:

Жаратылыс басы о қозғалыс,
Қозғауға керек қолбалыс.
Жан де мейлі, бір мән де,
Сол қуатпен бол таныс,
Әлемді сол мән жаратқан [4.]

Сонымен Шәкәрім бойынша жан мәңгілік және дене өлгеннен кейін болмысты көрсететін айнаға айналады; бұл «Үш анықта» айтылатын ойшылдың екінші ақиқаты. Философ үшін рух адамда өмірлік тыныс болуын тоқтатады, бірақ таза ақылға айналады, абстарктылы ретінде, бірақ адам сезімінің ұстыны болады, соның негізінде әлемде адамдарды бір-бірімен біріктіретін бір этика ғаламшары пайда болады.

Жан жолдан қосылды деп, тән де, дін де,
Ақылды байлап қойған соған мүлде.
Ең басқы зат: жаны бар, ақылды зат,
Оны ойлаған адам жоқ осы күнде.
Бар нәрсе жоғалмайды өзгереді
Жан жоғалмас деп ойла соны біл де... [5].

Шәкәрімнің пікірінше жан сезім мүшелері арқылы таниды, бірақ дүниені тану үшін ол аз. Бір логикалық жүйеге заңдық негізде дүние туралы ақпаратты біріктіретін жан қажет. Ойлау, сана, даналық бәрі жанның құрамы.

Жан – қожа, тән дегенің – жанның құлы,
Нәпсі неге білмеген бұрын мұны?

Ойлашы: жан тапты ма, тән тапты ма,
 Жоғарғы қасиетті неше қилы?
 Тән – терезе, қарайтын жан – иесі,
 Жаннан шығар ақыл мен ойдың шыны [5].

Жоғарыда айтылғандай Шәкәрім мүлтіксіз о дүниенің бар екенін айтады. Басқа өмірдің бар екеніне сенім сол жаққа барғанда әр ісін үшін жауап беретіні туралы ойлануды талап етеді. Расында адам мәңгі; өлім осы өмірден басқа өмірге кететіннен басқа артық ештеңе емес немесе басқа сөзбен айтсақ жанның бір жарыққа айналуы. Осы жарық барлық материяға тез жылдамдықпен кіріп, өзінің құрамымен ерекше, өмірдің терең деңгейі, олсыз адам тіршілігінің мәні кетеді. Бірақ оны санамен түсіну мүмкін емес, тек қабылдап сезу керек.

Осы тұрғыдан алып қарағанда әлемдік өмір мақсатты түрде емес, бірақ адам рухын екінші өмірге дайындайтын құбылыс. Егер шығармашылық сана жаңа нәрсеге ұмтылу болса, онда әлемдік өмірдің адамды екіншіге, яғни рухани жаратылымға немесе басқа сөзбен айтқанда шынайы адам ретінде жаратылуға дайындайды. Бір уақытта бұл адамның Құдай алдында, адамдар және тарих алдындағы жауапкершілігін көрсетеді.

Шәкәрімнің «Шын бақыттың айнасы» туындысында терең идеяның біршама қатарын кездестіруге болады. Бұл туындыдағы мән адамды өзін-өзі тани алатын айна ретінде көрсетеді. Айнада Шәкәрім бақытты өмірде кездескен барлық нәрседен бақыт алу туралы сұрақ қояды. Адамның бүткіл өмірі оның санасының айнасы. Осыдан ойшыл өмірдің мәні туралы құнды философиялық қорытынды шығарады [6].

Өмірдің мәні махаббатта. Ата-анасының балаға деген махаббатын көріп отырған Шәкәрім мағынаны, яғни Мұхаммет Пайғамбар (с.ғ.с) айтқандай, «Жұмақ ананың аяғының астында» дегеннің мағынасын ашады. Кейін барып оны Жаратушыға қарай бағыттау қажет. Сондықтан бақыттың шын айнасы ата-анаға деген махаббатта жатыр, бұл даналыққа деген жолдың басы.

Ойшыл айтқандай, адам басқа адамдармен көптеген байланыста және осы байланыс, яғни махаббат, ұят, адамгершілік, адалдық, әділет, жанашырлық болса, соған қоса әр адам өзіне қарағандай айналаға дәл солай қараса, әр адамның өмірінде үйлесімділік пайда болады. Ойшыл ойлағандай егер әр адам «өзіне не қалайсың басқаларға соны жаса» деген қағидатпен жүрсе, онда қылмыс тоқтап, адам-

зат гуманизмінің биік шыңына жетер еді. Адам өзінің бақытты, бақытсыздығына жауапты; ол өмірін тозақ деп те, рахат деп те айта алмайды.

Дүниеде жақсылық басым деп ойлайды Шәкәрім. Әлемнің барлық заңдылығы, ғаламшарлардың құрылуы бұның бәрі Жаратушының адамға деген махаббатын дәлелдейді. Ғаламшар татулық пен жақсылықтың көрсеткіші. Тек адам ғана еркін біліп жамандықты таңдаса жердегі жұмақты тозаққа айналдырады. Пессимизм бар болса да, ол әрбір адамның өмірінде болады, оның ақиқатқа сенетін қабілеті болмайды, пессимизмді ақиқат немесе өмірдің мақсаты деп қабылдауға болмайды. Соған қарамастан бақытқа жету оңай емес, ол үшін адамзат өзгеге өте көп құштарлық таныту керек. Шәкәрім «Хайуан мен ақымақтар» деген туындысында адамда зұлым бар, егер ол ұят ғылымына сәйкес өмір сүрмесе ол адам кейпіндегі жануарға айналады дейді. Адам ішіндегі руханилығын дамыту керек, сонда ол жануардан Алланың жаратқанына және оның есімінің айнасына айналады:

Сабыр, сақтық, ой, талап болмаған жан,
 Анық төмен болмай ма хайуаннан.
 Ынсап, рахым, ар ұят табылмаса,
 Өлген артық дүниені былғағаннан! [7].

Шәкәрімнің басты мәселесін Ахмет Ясауи, Ж. Баласағұни көзқарастарынан көруге болатын адам мәселесі. Шәкәрімнің пікірінше заманауи қоғам адамға ақиқатты іздеу және толық білім алуға керек мүмкіндіктерді бермейді. Оған қоса коммунистік тотаритарлық қоғам мүлдем адамдарды бұл мүмкіндіктерден айырды. Дәл тоталды коммунистік қоғамда адамның ауыр жағдайы Шәкәрімнің «Ұят ғылымы» атты философиялық концептісінде объектке айналды. Осы концепция аумағында Шәкәрім үшін адам мен әділет заңдылығы дәл логикалық заңдылыққа бірігетін әлемнің түсінушілік жүйесін құру маңызды болды.

Бір адам үшін дүние жарқын болашақтың кепілі немесе басқа адам үшін ол мәселе болады. Болашақ басқа адамдардың баяғыда күшін салған аумақ. Сондықтан болашақтың жастарға деген жауапкершілігі үлкен. Бұл бір уақытта адамның еркіне, күш жігеріне байланысты. Адамның бостандығына сырттағы күштің немесе жағдайдың әсер етпеуі идивид үшін жетістік. Әрине, бұл мәселеде шетке кетіп, сыртқы ортаның адамға әсер етпейтіндігін мойындамауға болмайды. Шәкәрім адамды алдайтын өмір емес

оның өзінің өзімшілдік табиғаты дейді. Бұнда адамның жаман мен жақсы арасында Құдайдың еркіне қарағанда кішкене болса да таңдау жасауы туралы айтылады. Шәкәрім үшін адамның еркі оның «Ұят ғылым» концепциясында маңызды. Егер адамның еркіне шек қойылса, онда ұят пен адамгершілікке деген қажеттілік қалмайды, себебі олар барынша адамның жаман мен жақсылық арасында таңдау жасауына байланысты. «Мұнда Құдай жаман мен жақсыны жаратты, бірақ ол жамандық немесе жақсылық жасауға мәжбүрлемейді. Және байлық пен кедейлікті жаратқан Құдай, бірақ ол бай немесе кедей болуға мәжбүрлемейді. Ауруды жаратқан Құдай, бірақ ол ауруға мәжбүрлемейді. Бұл сұрақты түсінудің дұрысы» деген Абай пікіріне осы жерде ұқсайды.

Шәкәрімде әр адамның сезімі, іс-әрекеті бүкіл қоғамға жауапты. Әр саяси өзгеріс қоғамдық заңдылықтың өзгеруінен емес, адамның өзгеруінен басталуы керек. Соңында саяси байланыс заңдылық пен ереже арасында тәжірибеге емес, тұлғалардың арасында тәжірибеге айналады. Бір жағынан тұлғаның ұстындары қоғамдық өмірде тірек элемент болады. Мораль адамгершілік заңдарынсыз мәнсіз, яғни адамның ұяты арқылы қызметке келеді. Әлемнің өзгеруі тек әр тұлғаның ішкі дүниесі, адамгершілігі, ұяты өзгергенде басталады. Тұлғаның рухани дамуға әрекет жасауы, қоғам жайының жақсаруына әкеледі, себебі бұл қоғамға, жаңа адамға және жанға деген қарым-қатынасты таратады.

Бостандық пен ұят, ерікті адам қолданғаны үшін ғана қоғамдық байланыстың ішінде көкейкесті етіледі, себебі адам өзінше әлеумет. Шәкәрімнің әлеуметтік философиясында маңызды рөлді әділ табыс алады. Шәкәрім егер ол адам болып қалғысы келсе қозғалыс, белсенділік бұл адамның маңдайына жазылған нәрсе деп көрсетеді. Еріншектік оның ісін жоқ қылады және ондай адамға екінші өмірде, осы өмірде де Құдайдан кешірім ала алатынына сенуге болмайды. Өйткені Шәкәрім ең жаман нәрсе еріншектік деді. Әділдік, жанашырлық, шыншылдық экзистенция болған жағдайда оны мәңгі түнілуден қорғап қалады. Шәкәрім үшін Абай сияқты адам еңбегімен өзін асырай алмаса, халық та теңдік пен бостандықты көрмейді. Еңбек арқылы ғана адамзат баласы өзіне сай адаммен дос бола алады. Сонда ғана өзіне сай адамға ол жаман болып көрінбейді. Әйтпесе адам үшін адамнан үлкен жау жоқ, қазаққа

қазақтан үлкен жау жоқ. Осыған мысал ретінде Шәкәрім Атымтай деген қазақта молшылық символы атанған адам туралы аңызды айтады. Бір кезде Атымтай қалаушылардың бәрі тамақтана алатын тегін ас жасайды. Сонда басқа аштар мен жоқтарға қарамастан бір кедей шақырудан бас тартып, дені сау әр адам өзін-өзі асырау керек және Атымтайдың жомарттылығы сау адамдарға арналмау керек дейді. Атымтай кенесті өзгертіп, тек мұхтаж адамдарды ғана тамақтандыра бастайды. Шәкәрім Абайдың этикалық идеяларын жалғастырған соң толеранттылық ол үшін өнегелі адамның бөлінбейтін аса бір бөлігі. Ар заңдылығы, әділ табыс, сұлулыққа деген сүйіспеншілік, махаббатқа деген махаббат адамды даналы болмыстың жаңа деңгейіне көтереді, яғни адамға деген жамандыққа орын қалмай, адамның ішінде де жан-жағында татулық орнай бастайды.

Әділеттілік жоқтарға жанашырлық тудырады, адалдық еңбекке құштарлық туғызады. Сол сияқты басқаларға деген жанашырлық олардың құқығын бұзбауға, оларға әділ қарауға әкеледі. Осының барлығы рухани дамуға апаратын әрекетке әкеледі:

Өмірдің өкінбейтін бар айласы,
Ол айла – қиянатсыз ой тазасы
Мейірім, ынсап, әділет, адал еңбек,
Таза жүрек, тату дос – сол шарасы [8].

Әділдік туралы ой Шәкәрімді адамдардың тепе-теңдік идеясына әкеледі. Барлық адамдар бірдей, олардың бәрі жақсы бейнеде жаратылған. Бірақ материалдық жағдайға деген құштарлық адамның рухын болмыстың ең төмен деңгейіне түсіреді.

Шәкәрімнің көзқарасы бойынша адам материалды денеде болғаннан қатты қиналады. Тән адамды тәндік рахат үшін бәрін беруге, Құдайға деген құштарлықты ұмытуға мәжбүрлейді. Мәселен, Мәжнүн Ләйліге жету үшін бітпейтін қайғыдан өтеді, бірақ уақыт өте, ол сол қайғы мен құштарлық адамды адам қылатынын түсінеді. Мәжнүнді Құдай махаббаттан емдейді деген сеніммен әкелгенде, Мәжнүн оған қарап: «Менің жүрегімді Ләйлі деген аурудан емдемеші. Денемді махаббат отынан айырма. Маған қайғыдан өртенуге мүмкіндік берші, сонда мен тілегім орындалды деймін» дейді. Дүниеде оларға бірге болуға жазылмады, бірақ кейін махаббат ғажабы болады да Ләйлінің моласы ашылып Мәжнүнді өзіне тартып алып,

мәңгіге кейіпкерлерді алып кетеді. Шәкәрім өзін Мәжнүнмен салыстырады, ол сияқты құрыған, сенім жоқ, материалдық мәдениетке толы, туған халқының рухының өлген дүниесінің кесірінен бақытқа жету мүмкін еместігін сілтейді [9].

Бір уақытта бізге адам болмысының экзистенциялық басы қаншалықты маңызды болса да қорқыныш, құштарлық, қуаныш, махаббат Шәкәрім үшін бірінші орында тұр. Адамгершілік адам жаны қабылдап алған рухани сапасы. Өйткені, өз табиғатынан тыс адамның жақсы адам қалыптасуы мүмкін емес. Табиғат болса, бізге игілікті, ізгілікті қабылдайтын мүмкіндіктерді ғана берді. Содан бара-бара ол мүмкіндіктер шындыққа, шын мәніндегі ізгілікке, адам жанының жақсы сапаларының біріне айналады. Ізгіліктерді қабылдап алу екі негізгі үдеріске байланысты. Олардың бірі – оқып, білім алу, ал екіншісі – адамгершілікті қалыптастыратын тәлім-тәрбиеге байланысты. Тек тәлім-тәрбие ғана адамгершілік пен зерделілікті адамның бойына сіңіре алады. Бұл жерде тәлім-тәрбиеге байланысты Аристотельдің әркім өзінің мінезіне өзі жауапты деген тамаша пікірін еске түсіргеніміз дұрыс дейді ойшыл. Тәрбиенің ең басты элементі Ұят ғылымы болу керек. Дәл осы ғылым арқылы адам Құдайға және жанның мәңгілігіне сенуі мүмкін. Қазақ ойшылының түсінігінше ар-ұят адамның ақиқатқа ұмтылуынан пайда болады және әділдікті, сенімді, жасаған ісінің дұрыстығын көрсетеді.

Адамгершілік пен қайырымдылық, шыншылдық пен ақиқат, ибалылық тәрбие адам қоғамының гүлденуіндегі кілт. Бір уақытта бұл адамгершілік сипаттар адам рухының квинтэссенциясы. Дененің рухы адамның барлық ісінде басым болу керек дейді.

Басқа жағдайда адамның нәпсісі барлық қабілет пен талантын басқарып, оны жұтып, өзінің кейпіне айналдырады. Осындай жағдайда адам ерікті ретінде болмыс қуанышынан айырылады. Ол алтын, не күміс болсын шынжырмен еркелікке байланған нәпсінің құлына айналады:

Тағдыр адамды айдап туғызбақ,
Әрбір Сүйгенін нәпсі қуғызбақ –
Өмірдің жолы бұл.
Жақсы нәпсісін өзі билемек,
Тапшы
Наданды нәпсі сүйремек,
Мақтанға болып құл [10].

Шәкәрім үшін адамның басты дұшпаны надандық. Ол жеңіл қиянатқа айнала алады. Адамның тоймаушылық сияқты жаман қасиеті надандықтан шығады. Егер адамдар болмыстың рухани жақтарын көруді үйренбесе, олар ерте, не кеш мәнсіз жануар мінезді бұқараға айналады:

Жалмаудан жалықпаған елді талап,
Нашарды момынменен күнде сабап,
Өсектеп мені елге жамандайды,
Көрмейді арсыз қылығын өзі санап.
Жетім мен жесірдің алып малын,
Малын қойып талайдың ішіп қанын,
Жазықсыздан нақаққа жала жауып,
Аямай шырқыратар шыбын жанын.
Көрген соң ел жарасын анық сезіп,
Андайын айдалаға кеттім кезіп.
Ел емес, елге істеген қылығынан
Қашқанмын шынымды айтсам сонан безіп [11].

«Ұждан» – субстанция, жанның мәні. Тек ұждан арқылы жан шынайы сұлулығын және шынайы адам формасын босатады. Ұжданды жанның тілегі деп анықтасақ та болады. Ұждан жанның тілегі екеніне нанған кісі қиянат қылығына қатты кейіп, жақсылық қылғанына жете қуанса керек дейді философ. Ұждан үш қасиеттен тұрады: әділет, мейірім, ынсап. Адам таза сана концептісі бойынша осы қасиетті дамыту керек, тек осылай ғана адам, адам бола алады. Ойшылдың пікірінше егер адам ұждан жанның бірінші қажеттілігі екеніне сенсе оның жүрегінен ештеңе қарайтып, қатыгез қыла алмайды.

Ұят немесе ұжданның мәңгілік маңыздылығы «Үш анықта» ойшылдың айтатын үшінші ақиқаты. Сонымен қоса, ол «Ар ілімі» туралы айтады, себебі заманауи уақытта рухани-адамгершілік құлдырау адам қайғысының себебіне айналып барады. Ақын «Адам немене» деген өлеңінде жазады:

Еуропа білімді жұрт осы күнде,
Шыққан жоқ айуандықтан о да мүлде.
Терең ойлап сөзімнің түбін біл де,
Іштен жыла, шырағым, сыртпен күл де.
Қару, әскер тастаудың жөні келмес,
Неге десең, біріне-бірі сенбес.
Тамам адам періште болмай тұрып,
«Ал, түзелші» дегенге ешкім көнбес.
Айла, күш – айуандықтың ең жаманы,
Бокты бокпен жуғанмен ел түзелмес.
Ар түзейтін бір ғылым табылмаса,
Зұлымдықты жалғанда әділ жеңбес [12].

Адамның бойында жолдан қосылған, бірте-бірте бойына сіңіп кеткен нәпсі, өзіншілдік, мақтан сияқты зиянды, жаман әдеттер де баршылық. Бұлар өз кезегінде зорлық, зомбылық, алдамшылдық, мансапқорлық, малқұмарлық, рахымсыздық, мейірімсіздік, қанішерлік сезімдерді оятады.

Шәкәрім өз ойларын қорытындылай келіп, «өлген соң жан өміріне нана алмай ұждан, ар, жан екі өмірге бірдей керек таяныш екеніне нана алмаған иесінің жүрегін ешбір ғылым, өнер, ешбір заң жолы тазарта алмайды. Адам атаулыны бір бауырдай қылып, екі өмірде де жақсылықпен өмір сүргізетін жалғыз жол осы мұсылман жолы сияқты» – деген тұжырым жасайды. Шәкәрімнің «арлы азаматы» жақсы мен жаманның жігін ажырата алатын сөзде де, істе де түзу, әділ жолдан әсте аумайтын, орынсызды бекер айтпайтын, намысшыл азамат. Бұл азамат замана талабын, әлеуметтік қажеттілікті дәл сезінуші еңбекшіл кәсіпкер, табиғи әрі рухани дүниеде нық тұрған ішкі дүниесінде қайшылығы жоқ өмір жолын өзі толғап, өз тағдырын өз қолымен жасаушы, жүрген жерінде әділет, ынсап, мейірім көрсетіп, жамандыққа жол бермес білім қуған асыл тұлға. Шәкәрім тәлімінше, рух бостандығына жету жолдары: 1) еңбек, 2) өнер, 3) жалпы білім, 4)

ар білімі. Тек соңғысы ғана қарым-қатынастағы, іс-әрекеттегі қажетті және жеткілікті мөлшерді ақыл көзімен көріп, берік ұстануға үйретеді.

Бұл сезімдерге берілмеу үшін адал еңбек, ілім-білімге бой түзеу қажет. Олар да жеткіліксіз болғандықтан «ар білімі» оқытылуы қажет. Қоғамдағы ең ақылды деген ұстаздар бұл білімді пән ретінде жазып, адамның бойында жеке ар қожалық жасайтын жағын көздеу қажет. Адам бойын нәпсі жайламаса, адамды өзгертуге, тазартуға мүмкіншілік болады. Шәкәрімнің ойлары өз өзектілігін қазір де жойған жоқ.

Өтпелі аласапыран замандарда, нәпсі сананы жеңіп, адамды адамилық қасиеттерден алшақтатады. Қоғамның ұстанып келген, тұрақталған құндылықтары жабайылық жайлаған жойқын тасқын арнасына түсіп басылып қалады.

Шәкәрім үшін оның заманы, яғни қазақ халқы үшін трагедиялы болды. XX ғ. бірінші жартысында саяси және рухани сілкіністің әсерінен мәдениеттің қатты құлдыраған кезі болды. Шәкәрім тұлғасы жоқ ұжымға, бітпейтін бұқаралардың мансабына қарсы шығады. Ол өз заманының әлеуметтік жүйесінде адамды іздейді. Ол басқа мәдениеттің идеясымен бірігуге ашық интеллектуалды сабақтастыққа, ынтымақтастыққа шақырады.

Әдебиеттер

- 1 Құдайбердиев Ш. Жасымнан жетік білдім... / Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
- 2 Құдайбердиев Ш. Тәңірі мен жан / Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
- 3 Құдайбердиев Ш. Тіршілік, жан туралы / Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
- 4 Құдайбердиев Ш. Үш анық. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 80 б.
- 5 Құдайбердиев Ш. Мұңды шал / Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
- 6 Құдайбердиев Ш. Шын бақыттың айнасы / Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
- 7 Құдайбердиев Ш. Хайуан мен ақымақтар / Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
- 8 Құдайбердиев Ш. Бәйшешек бақшасы / Өлеңдер жинағы. – Алматы: Жазушы, 2012. 128 б.
- 9 Құдайбердиев Ш. Ләйлі – Мәжнүн / Поэма. – Алматы: Жазушы, 2012. 46 б.
- 10 Құдайбердиев Ш. Бұл ән – бұрынғы әннен өзгереді / Өлеңдер жинағы. – Алматы: Жазушы, 2012. 150 б.
- 11 Құдайбердиев Ш. Шошым, ойым, шошым / Өлеңдер жинағы. – Алматы: Жазушы, 2012. 150 б.
- 12 Құдайбердиев Ш. Адам немене? / Өлеңдер жинағы. – Алматы: Жазушы, 2012. 142 б.

References

- 1 Kudaiberdiev Sh. Zhasyman zhetik bildim... / Shygarmalary. – Almaty: Zhazushy, 1988. – 560 b.
- 2 Kudaiberdiev Sh. Taniri men zhan / Shygarmalary. – Almaty: Zhazushy, 1988. – 560 b.
- 3 Kudaiberdiev Sh. Tirshilik, zhan turaly / Shygarmalary. – Almaty: Zhazushy, 1988. – 560 b.
- 4 Kudaiberdiev Sh. Us anyk. – Almaty: Qazaqstan, 1991. – 80 b.
- 5 Kudaiberdiev Sh. Mundy shal / Shygarmalary. – Almaty: Zhazushy, 1988. – 560 b.
- 6 Kudaiberdiev Sh. Shyn baqyttyn ainasy / Shygarmalary. – Almaty: Zhazushy, 1988. – 560 b.
- 7 Kudaiberdiev Sh. Khaiuan men aqymaqtar / Shygarmalary. – Almaty: Zhazushy, 1988. – 560 b.
- 8 Kudaiberdiev Sh. Baisheshek baqshasy / Olender zhinagy. – Almaty: Zhazushy, 2012. – 128 b.
- 9 Kudaiberdiev Sh. Laili – Mazhnun / Poema. – Almaty: Zhazushy, 2012. – 46 b.
- 10 Kudaiberdiev Sh. Bul an – buryngy annen ozgerek / Olender zhinagy. – Almaty: Zhazushy, 2012. – 150 b.
- 11 Kudaiberdiev Sh. Shoshyma, oym, shoshyma / Olender zhinagy. – Almaty: Zhazushy, 2012. – 150 b.
- 12 Kudaiberdiev Sh. Adam nemene? / Olender zhinagy. – Almaty: Zhazushy, 2012. – 142 b.